

Magdaléna Leichtová
Linda Piknerová

ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE VÝCHODNÍHO BLOKU V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY

Magdaléna Leichtová, Linda Piknerová

ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE VÝCHODNÍHO BLOKU V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY

Copyright © Západočeská univerzita v Plzni, 2013

Vydání knihy je podpořeno z Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace 2013 Katedry politologie a mezinárodních vztahů FF ČZÚ.

Recenzovali: prof. doc. PhDr. Šárka Cabadová Waisová, Ph.D., PhDr. Michael Romancov, Ph.D.

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Odpovědná redaktorka Klára Soukupová.

Redakce Radka Svobodová.

Grafická úprava, obálka, konverze do elektronické verze a sazba (pdf) Tomáš Zeman.

Vydalo v roce 2013 nakladatelství Dokořán, s. r. o., Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, <http://www.dokoran.cz> jako svou 645. publikaci

(123. elektronická).

ISBN 978-80-7363-588-6

edice **bod**

**Magdaléna Leichtová
Linda Piknerová**

**ROZVOJOVÁ SPOLUPRÁCE
VÝCHODNÍHO BLOKU
V DOBĚ STUDENÉ VÁLKY**

DOKOŘÁN

Obsah

Úvod	7
ČÁST PRVNÍ	15
Rozvojová pomoc na sovětský způsob	16
Ideologické pozadí aktivit SSSR ve „třetím světě“	16
Lenin a Stalin – otázky spolupráce s oblastmi „třetího světa“	20
Teorie a praxe – ideologické pozadí rozvojové spolupráce SSSR ve druhé polovině 20. století	25
Závěr	30
Rozvojová spolupráce SSSR – rozvoj jako záchrana před imperialismem	33
Rada vzájemné hospodářské pomoci	34
Rozvojová spolupráce SSSR mimo sovětský blok	41
Závěr	48
ČÁST DRUHÁ	51
Rozvojová spolupráce jako nástroj studenovělečného soupeření ...	52
Rozvojová pomoc východního bloku jako nástroj zahraničněpolitického soupeření	52
Západ versus Východ a jejich vztah ke kolonialismu	53
Somálsko-etiopská válka – konflikt za účasti celého světa	54
Rozvojové země poskytují rozvojovou pomoc – angažmá Číny a Kuby v době studené války	56
Angola jako příklad zástupného konfliktu	59

Vliv rozvojových politik v době studené války na současnou podobu těchto aktivit v postkomunistických zemích – případová studie ČR	67
Rozvojový diskurz východního bloku a jeho proměna po konci studené války ...	67
Priority se mění a země zůstávají – případová studie Československa	74
Československé rozvojové aktivity v Asii	80
Československo a subsaharská Afrika	86
Československo a Latinská Amerika – Kuba a Nikaragua	90
Transformace československé rozvojové pomoci po konci studené války	93
Závěr	97
English summary	99
Mapy	100
Tabulky	105
Poznámky	106
Seznam literatury	122
Seznam zkratek	129
Rejstřík	130

Úvod

Asistence rozvojovým zemím je jedním z hojně užívaných a aktuálních typů interakce v současném mezinárodním systému. Protože takzvané „rozvojové“ země jsou součástí stále více se propojujícího ekonomického, politického či environmentálního systému, jsou zdrojem významného přírodního bohatství, lidského kapitálu i mezinárodních hrozeb, dotýkají se jejich problémy stále více i zemí vyspělých.

Zapojení surovinových zdrojů, pracovní síly a také kupní síly lidí žijících v zemích a regionech, které označujeme za „rozvojové“, do světového trhu je trend, který v posledních letech nabírá na síle. Právě z řad zemí „třetího světa“ se rekrutují takzvané nové mocnosti (*emerging powers*) zasahující stále aktivněji do mezinárodní ekonomiky a politiky. V neposlední řadě pak země rozvinuté ve svých politikách „bojují“ proti různým jevům, které jsou do velké míry spojeny s rozvojovým světem, jako je nelegální migrace, mezinárodní terorismus či šíření některých onemocnění (typicky zejména tuberkulóza a HIV/AIDS). V současném světě tak existují významné tlaky a faktory, které způsobují stále větší zapojení rozvojových zemí do ekonomické, politické a sociální globalizace. S tímto zapojením ovšem přichází také stále akutnější potřeba řešit palčivé problémy, kterým obyvatelé rozvojových regionů čelí.

Pro poskytování rozvojové pomoci bohatšími státy státům chudším existuje několik základních motivací. Zůstaneme-li ještě chvíli na vlně pragmatismu a logiky představené v předchozím odstavci, pak je z pohledu „vyspělých zemí“, tedy silných kapitalistických hráčů, žádoucí, aby pracovní síla v rozvojových regionech byla vzdělaná, neboť pak bude efektivněji pracovat s technologiemi a bude snazší ji zaškolit, udělit pokyny v cizím jazyce apod. Pro úspěšnost zahraničních investic i rozvoj domácích ekonomik pak je vhodné, aby rozvojové země měly systém ochrany majetku, efektivní daňový systém a respektovaný, vynutitelný legální rámec pro podnikání a investice. Je žádoucí, aby lidé, kteří přicházejí do „vyspělých zemí“, byli zdraví a praceschopní, případně vzdělaní. K tomu je nutné navíc přičíst otázky strategické a bezpečnostní. Vlády, které reálně vládnou svým zemím, se mohou

stát partnery k jednání v otázkách mezinárodní bezpečnosti a mohou (samy či s pomocí) zajistit bezpečnost vnitrostátní. Existuje řada důvodů domnívat se, že množství teroristických a nelegálních aktivit, jako je pirátství, pašování drog, lidí či nerostných surovin, může snáze probíhat v prostředí slabé vlády v některých rozvojových zemích. Pokud tedy (i když s tím autorky vnitřně nesouhlasí) pro tuto chvíli přijmeme fakt, že „vyspělé západní země“ nemusí a nebudou nijak měnit ekonomická a bezpečnostní pravidla současného systému, je i přesto stále výhodné zajímat se o problémy rozvojového světa.

Vedle těchto pragmatických argumentů najdeme také motivy morální, vycházející z faktu, že ve světě, kde někteří dosáhli prakticky dokonalého blahobytu, by neměli být jiní, kteří trpí nedostatkem základních potřeb nutných k přežití, jako je voda, potraviny, ale také zdravotní péče nebo vzdělání. Z hlediska morální motivace je povinností těch šťastnějších poskytnout část svých zkušeností a prostředků k zajištění potřeb těch méně šťastných. To je morální imperativ, na kterém stojí rozvojová spolupráce.

Pro tuto publikaci je zásadní poznamenat, že se jedná v podstatě o univerzální princip uplatňovaný těmi, jež se označují za vyspělé, ve vztahu k těm, kdo byli a jsou označováni jako zaostalí/rozvojoví/rozvíjející se. Touto morální povinností se zaštiťovali již křesťanští misionáři dávno před vznikem koloniálních impérií, kteří za nástroj pozitivní změny považovali víru. Tutéž povinnost s sebou vláčel koloniální „bílý muž“ jako své pověstné „břímě“, pro něhož bylo nástrojem pokroku politické podřízení a sociální připodobnění západním společností – racionální osvěta neosvícených.

Na stejný závazek se v dobách studené války odvolával západní blok, který za spásnou považoval kvetoucí kapitalistickou ekonomiku, stejně jako blok východní, pro který hlavním krokem ke změně mělo být naopak vymanění se z kapitalistického područí. A toutéž morální povinností obhajují své rozvojové aktivity i všichni klíčoví donoři současnosti.

Morální povinnost pomáhat navíc sloužila a slouží jako obrana proti kritice konkrétních rozvojových aktivit a politik. Právě povinností „něco dělat“ a „nepřihlížet utrpení“ donoři brání své postupy, když jsou obviňováni z etnocentrismu, z neznalosti místního prostředí,

když čelí obrovskému množství neúspěchů a selhání jejich skvěle naplánovaných strategií v prostředí rozvojových zemí. Jednoduchý a vlastně nenapadnutelný argument ospravedlňující všechna tato selhání zní: pokusit se zamezit lidskému strádání je ultimativní morální imperativ a jediné cesty, které můžeme v jeho následování využít, jsou ty, které známe, a jediné zkušenosti, ze kterých můžeme vycházet, jsou ty, které máme – neboli tváří v tvář nezpochybnitelné nutnosti něco dělat děláme, co můžeme.

V případě západního bloku se přesvědčení USA, že se musí podílet na snižování světové chudoby, promítlo i v řadě konkrétních dokumentů, z nichž k prvním a z hlediska rozvojového diskurzu nejvýznamnějším patřil inaugurační projev prezidenta Harryho Trumana v lednu 1949. Jeho součástí byl takzvaný čtyřbodový plán (*Point Four Program*) obsahující čtyři zahraničněpolitické zásady, které určovaly priority americké zahraniční politiky po konci druhé světové války. Vedle podpory OSN, programu poválečné obnovy Evropy skrze Marshallův plán (viz níže) a podpory boje nezávislých států proti možné agresi vtělené do článků Severoatlantické smlouvy zakládající NATO se poslední bod týkal povinnosti USA zlepšit životní podmínky v „nerozvinutých“ oblastech (*underdeveloped areas*).¹ Trumanův projev tak zahájil éru „rozvojového plánování“, uvalil na USA morální závazek zlepšovat podmínky v méně šťastných částech světa a zavázal USA pomáhat ekonomicky málo vyspělým (či nerozvinutým) zemím, kam se záhy zařadily téměř dvě třetiny lidstva.²

Studená válka přiměla k většímu angažmá také Sovětský svaz, který ve srovnání s USA v poskytování oficiální rozvojové spolupráce výrazně zaostával. V polovině 50. let byly sovětské aktivity v této oblasti zhruba třetinové oproti USA, což přimělo SSSR navýšit jejich intenzitu, a to zpočátku především ve vztahu k sousedním komunistickým zemím.³ Postupně, především v reakci na postupující dekolonizaci, přijal Sovětský svaz za vlastní, že nedílnou součástí jeho zahraniční politiky *musí být* poskytování ODA, neboť se jedná o užitečný nástroj pro dosahování vlastních národních zájmů a šíření komunismu (což bylo, jak uvidíme dále, základní podmínkou rozvoje vůbec).⁴ Nicméně zahájení sovětské ODA bylo bezprostřední reakcí na aktivity USA krátce po druhé světové válce.

Tato kniha nám ukáže, že jakkoliv jsou cíle rozvojových aktivit ve východním bloku stejně vznešené jako ty západní, ba totožné (pomáhat trpícím), způsoby zdůvodňování, strategie postupu a praktické prováděcí kroky probíhaly odlišně, a to s ohledem na odlišná ideologická východiska obou táborů – tedy tentýž morální imperativ legitimizoval různé akce.

Předkládaná kniha by se měla věnovat způsobům, jakými východní blok legitimizoval své aktivity v rozvojovém světě, a tomu, jaká byla představa rozvoje v rámci socialistického tábora. Toto téma je po skončení studené války ve výzkumu prakticky odsunuto do pozadí, třebaže nám může poskytnout příslovečné zrcadlo pro kritické posouzení tehdejších i současných aktivit „prvního světa“. Na několika místech se pokoušíme hledat paralely mezi soupeřením donorů v rámci studené války se současnou konkurencí donorů v multipolárním systému. Jakkoliv si nenárokujeme patent na funkčnost a dokonalost takových paralel, považujeme je za vhodné pro analýzu současné situace. Pronikání Číny do rozvojového světa může západním donorům připadat jako originální a aktuální trend – což rozhodně platí – ale zároveň podobná konkurence nedemokratického aktéra s jinými strategiemi a pragmatickými zájmy už tady byla.

Tomuto tématu není v českém akademickém prostředí věnováno příliš pozornosti, což je podle našeho názoru škoda. Je sice pravda, že SSSR nakonec „prohrál“ studenou válku a spolu s ním prohrál i sovětský „diskurz“ rozvojové pomoci, akademické pole tedy ovládl prakticky výhradně příběh o západních donorech. V tomto ohledu musíme také připustit, že SSSR byl v porovnání objemu poskytovaných prostředků v podstatě aktérem střední velikosti, a navíc aktérem, jehož „cesta za pokrokem“ byla po skončení studené války široce odsouzena jako nedemokratická a vlastně hodná zapomnění. Přesto SSSR a s ním celý východní blok významnou měrou přispěly k aktuální podobě nejen rozvojového světa, ale i strategií donorů.

To je další důvod, který by snad mohl čtenáři ospravedlnit existenci této knihy. Vazby získané a navázané v období studené války mají výrazný vliv na rozvojovou spolupráci postsovětských a post-socialistických zemí až do současnosti a znalost kořenů těchto vztahů nám může pomoci při analýze současné situace. K tomuto účelu

analyzujeme podrobněji příklad nám nejbližší, a sice rozvojovou spolupráci Československa a České republiky.

Kromě toho je současná situace v Angole, na Blízkém východě, v Nikaragui, Kongu, Somálsku či Etiopii nevyhnutelně ovlivněna událostmi, které se odehrály tak, jak se odehrály, pouze kvůli studené válce a existenci nebo přímému angažmá SSSR a jeho spojenců. Nezapomínat na tento fakt je nejen úkolem pro historiky, kteří ve svých dílech zachovávají nějakou verzi proběhnuvších událostí, ale také pro analytiky mezinárodních vztahů a rozvojové spolupráce jako takové. Studená válka a Sovětský svaz přece do určité míry ovlivnily i image rozvojové spolupráce jednotlivých donorů a příjemců, což se na kvalitě kooperace může projevovat dodnes.

Předkládaná kniha je rozdělena do dvou částí. První část seznamuje čtenáře s rozvojovými politikami SSSR. V první kapitole se věnujeme ideologickému pozadí poskytování rozvojové pomoci ve východním bloku. Druhá kapitola se zabývá základními trendy v rozvojových politikách SSSR, které de facto předurčovaly podobu rozvojových politik celého východního bloku. Druhá část knihy pojednává o rozvojových aktivitách východního bloku v mezinárodním rámci studené války. První kapitola této části se věnuje tomu, jak rozvojovou pomoc USA i SSSR formoval jejich vzájemný konflikt. Na příkladu Angoly si ukážeme, jak právě studená válka, a nikoliv potřeba v zemích „třetího světa“, učinila z této země předmět prominentního zájmu obou supervelmocí. Následující kapitola se pak zabývá tím, jak příslušnost k východnímu bloku ovlivňovala rozvojové politiky východoevropských zemí více než vývoj ve „třetím světě“. Soustředíme se na možnost a nutnost spolupráce mezi východoevropskými satelity SSSR a rozvojovým světem a podobnost této spolupráce s oficiálními politikami SSSR. Pokoušíme se ukázat, nakolik mocenská dominance Sovětského svazu ovlivnila tvorbu rozvojových politik těchto zemí a nakolik byly schopny tyto politiky formulovat podle vlastních zájmů a priorit. Poslední kapitola této knihy se věnuje důsledkům studenoválečné spolupráce pro současnost. Na příkladu Československa a České republiky ukazuje, jak historická zkušenost formuje poskytování rozvojové spolupráce i přes to, že se ČR adaptovala na nové podmínky a nový přístup k rozvojovým politikám.

Kniha, kterou držíte v ruce, se věnuje tématu nezpracovanému a novému. Doufáme, že i pokud snad nebudou čtenáři ztotožnění s našimi předpoklady, či budou považovat možnosti využití zkušeností ze studené války v současném světě za příliš zjednodušené a umělé, naleznou v této knize cenné informace a ucelený pohled na jeden z neprobádaných koutů studenoválečného soupeření. Je to však právě střetávání obou velmocí ve „třetím světě“ pod rouškou rozvojové spolupráce, co dalo studené válce ten „stabilizační“ či „globální“ charakter, o kterých vyučujeme na kurzech mezinárodních vztahů. Domníváme se, že alespoň proto by tomuto tématu mělo být věnováno více pozornosti.

Při čtení materiálů k analýze rozvojových aktivit Sovětského svazu ve „třetím světě“ jsme vycházely často z materiálů západních autorů. Je tomu tak zejména z toho důvodu, že tyto texty jsou nadále dostupné dnešním čtenářům – na rozdíl od textů publikovaných v SSSR.

Texty západních analytiků čtené s odstupem desítek let a „po bitvě“, tedy se znalostí dalšího vývoje ve východním bloku, rozpadu SSSR a globální prohry sovětské cesty k socialismu coby „úspěšného“ politického a ekonomického zřízení, nám navíc poskytují působivý obraz toho, jak západní autoři hodnotí aktivity jiných aktérů v mezinárodním systému. Také proto považujeme tuto knihu za mimořádně aktuální pro současnost. Způsob argumentace, formulace obav a hodnocení sovětských strategií – to vše nápadně připomíná dnešní analýzy „rozvojových dobrodružství“ nových nezápadních aktérů, zejména pak Čínské lidové republiky. V následujícím textu se proto pokusíme předložit kromě samotných dobových fakt a užívaných rozvojových strategií také argumenty vlivných západních analytiků. Tento postup by měl posloužit jako užitečné zrcadlo analýzám dnešním.

Tento základní materiál jsme mohly vhodně doplňovat i anglicky psanými články sovětských autorů či autorů ze zemí východního bloku, které pronikly do světových časopisových databází, kde jsou snadno dostupné i dnes. Větší problém představovaly dobové zdroje z východního bloku. Naštěstí pro analýzu československé rozvojové spolupráce jsme byly schopny dohledat dobových materiálů dostatek. Podobně materiály pro kapitolu o ideových základech ruské

politiky byly díky socialistické výchově překládány do češtiny, stejně jako významné dokumenty nebo politická prohlášení, a jsou stále uskladněny v českých knihovnách. Původních sovětských zdrojů jsme tak nakonec postrádaly relativně málo, spíše z oblasti dohledatelných oficiálních dokumentů.

ČÁST PRVNÍ

Rozvojová pomoc na sovětský způsob

IDEOLOGICKÉ POZADÍ AKTIVIT SSSR VE „TŘETÍM SVĚTĚ“

Ambicí této knihy je představit rozvojové aktivity probíhající uvnitř východního bloku i působení socialistických zemí ve světě, který se tehdy nazýval „třetím“. Abychom tak mohli učinit, musíme se nejdříve vypořádat s ideovou, terminologickou i prováděcí odlišností strategií a prostředků, které poskytovali západní donoři, a strategií a prostředků, které poskytoval východní blok. V této kapitole se zaměříme na ideologické pozadí rozvojových aktivit východního bloku neboli na narativum, které legitimizovalo působení SSSR a jeho spojenců ve „třetím světě“.

O rozvojové pomoci, kterou během studené války i po ní poskytovali západní donoři, ať již západoevropské státy, USA, nebo jimi zřízené instituce jako Mezinárodní měnový fond či Světová banka, máme k dispozici obrovské množství dat a literatury. Protože právě aktivity západních zemí a jimi iniciované strategie, jak poskytovat rozvojovou pomoc, se staly těmi, jež dnes považujeme za relevantní v míře prakticky globální, pomáhají tyto knihy ustavit něco, co si dovolíme nazvat platným diskurzem rozvoje, který ale zásadně zamlžuje naše možnosti analyzovat nejen rozvojové aktivity východního bloku, ale i jiných aktérů. Právě tato kniha by měla sloužit jako ukázka z alternativní verze historie, verze, která byla široce přijímána a výrazně ovlivnila praktické fungování rozvojové spolupráce nejen ve východním, ale i západním bloku. Chceme zde poukázat na to, že zásady a praktiky poskytování rozvojové pomoci nejsou „přirozené“ ani „řízené univerzálními principy“, ale jsou sociálně konstruované nejlivnějšími poskytovateli – v případě této knihy Sovětským svazem.

Západní rozvojový diskurz nám poskytuje kvalitně zpracované a široce přijímané narativum, které klasifikuje problémy rozvoje světa, pojmenovává jejich příčiny a zdůvodňuje jednotlivé kroky a strategie západních donorů. Máme tak k dispozici komplexní příběh o dekolonizaci, chudobě, rozvoji prostřednictvím

modernizace a ekonomického pokroku, o konceptu sociálního rozvoje a základních lidských potřeb, o programech sociálních úprav a síle trhu, o konceptu lidského rozvoje. Tento příběh je zasazen do širšího rámce hodnot, které rozvojové strategie mají prosazovat, jako jsou blahobyt a svoboda jednotlivce. Tyto hodnoty pak jsou prosazovány pomocí kroků, které jsou hluboce zakořeněny v receptech na dosažení úspěchu platných v západních společnostech, jako je zapojení do světových trhů, tlak na zavádění demokratických politických institucí do systému vládnutí apod.

Toto narativum nám poskytuje široce přijímané vysvětlení, co je to rozvoj, co je to rozvojová spolupráce, co jsou její cíle a jaké jsou vhodné nástroje k jejich dosažení. O úspěchu tohoto oficiálního rozvojového diskurzu svědčí i fakt, že jsme nadále přesvědčeny o tom, že takto definovaný rozvoj je věc dobrá, prospěšná a potřebná a je nutné v ní pokračovat, a to tváří v tvář obrovskému množství neúspěchů, kterým dosavadní praxe musela a musí čelit. Nechceme na tomto místě polemizovat s úspěšností a potřebností rozvojové spolupráce. Spokojíme se s konstatováním, že existuje v historii západní rozvojové praxe velké množství úspěchů, které díky kvalitnímu zasažení do rozvojového diskurzu zastihují velké množství neúspěchů.

Pro naši knihu je zcela zásadní vysvětlit, že rozvojové aktivity probíhající uvnitř východního bloku nebo směrem z východního bloku do „třetího světa“⁴⁵ byly vysvětlovány z odlišných ideových východisek, která vytvářela odlišný rozvojový příběh. Legitimizační strategii, v jejímž rámci byly aktivity SSSR a jeho spojenců v zemích „třetího světa“ úspěšně prezentovány jako morální povinnost socialistického tábora, jako zásadní politické téma, v jehož rámci byly ospravedlňovány praktické kroky v určitých problematických oblastech a v konkrétních rozvojových zemích. Přesto se rozvojové aktivity východního bloku vztahovaly ke stejnému morálnímu imperativu jako aktivity představitelů bloku západního – dosáhnout blahobytu a spravedlnosti v zemích, které trpí nedostatkem. Domníváme se, že analyzovat sovětské rozvojové aktivity pouze prizmatem „reálpolitiky říše zla“ je stejně krátkozraké jako analyzovat ty americké pouze jako nezištný boj za lidská práva a demokracii. Toto tvrzení můžeme ilustrovat prohlášením Michaila Gorbačova, který jako

jediný z vůdců SSSR mohl po skončení studené války hodnotit politiky Sovětského svazu s určitým časovým odstupem a nesvázan pravidly přežití v totalitním/autoritativním režimu. Michail Gorbačov přesto prohlásil: „Pocit solidarity byl v sovětské společnosti rozšířen, samozřejmě i na chudé a utlačované za hranicemi SSSR, zvláště ty v ‚třetím světě‘. Jsem přesvědčen, že by vláda nemohla podporovat antikoloniální hnutí v takové míře, v jaké to činila, pokud by sovětská společnost necítila povinnost jim pomoci.“⁶⁶ Gorbačov se odvolal v situaci, kdy ho k tomu vlastně nic nenutilo, na morální imperativ poskytování pomoci.

Cílem této kapitoly je představit ideologická východiska, která pomohla vytvořit sovětský „příběh o rozvojové spolupráci“ platný ve východním bloku. Jak se snažíme touto knihou ukázat, mocenské soupeření SSSR a USA do značné míry odklonilo vynakládané prostředky rozvojové spolupráce od morálního imperativu pomoci slabším k strategickým investicím do současných či potenciálních společenství se zeměmi „třetího světa“. Studená válka je „učebnicový příklad“ takového přesměrování a může nám poskytnout užitečný úhel pohledu i pro současné aktivity donorů rozvojové spolupráce. V historii studené války najdeme vhodné příklady, které mohou ilustrovat nahrazení rozvoje strategickými investicemi jak na straně USA, které pod heslem „Je to bastard, ale je to náš bastard“⁶⁷ podporovaly různé režimy v různých zemích „třetího světa“, tak na straně SSSR, který vzletnými frázemi o osvobození národů z imperiálního područí ospravedlňoval financování krvavých občanských válek a politických skupin, které svou krutovládou bojem proti imperialismu ani neodůvodňovaly.

Nejnámějším příkladem politika držícího se u moci jen díky americké podpoře byl zairský Mobutu Sese Seko, z něhož se během studené války i díky americké pomoci stal jeden z nejbohatších mužů na světě⁶⁸ a který vysloužil Zairu přezdívku *vampire state*⁶⁹. Jeho nástup počátkem 60. let se odehrál pod přímým dohledem Spojených států, jejichž primární motivací bylo nedovolit, aby se vůdcím představitelem nově dekolonizovaného Zairu stal tehdejší premiér Patrice Lumumba sympatizující se socialismem. Ze strachu, že by se Zair mohl stát další „Kubou“, přistoupily USA na mnohaletou finanční podporu

jednoho z nejbizarnějších afrických vůdců, který vedle ochotné spolupráce se CIA navazoval kontakty také s Francií, Belgií, SRN, a dokonce i s Čínou.¹⁰

Spojené státy v řadě případů poskytovaly ODA i takovým vůdcům, jejichž země by nemusely být vzhledem k vlastnímu přírodnímu bohatství na rozvojové pomoci závislé (typicky právě Zair). Vynakládané prostředky měly primárně zajistit, aby osoby loajální vůči Spojeným státům zůstaly v čele svých zemí, a to bez ohledu na charakter politického režimu. ODA tak fakticky korumpovala klíčové politiky, kteří nebyli nikým nuceni redistribuovat získanou pomoc směrem do společnosti. Naopak v případě nedostatečné „pomoci“ se mohli obrátit na Sovětský svaz s žádostí o připojení se k táboru socialistických zemí a vyvázání se z područí „zhoubného“ kapitalismu. To dávalo některým africkým vůdcům obrovský vyděračský potenciál, který mohli vůči USA (i SSSR) efektivně uplatňovat. Jak uvidíme dále, sovětská pomoc se řídila podobným pragmatismem, který však pramenil z odlišného přístupu k mezinárodním vztahům i rozvoji jako takovému. Tuto kapitolu je jistě možné zkritizovat za její přílišné spoléhání se na oficiální ideologii prezentovanou politickými špičkami SSSR, která neměla s praktickou situací příliš společného. Nám ale nejde o to „přesvědčit“ čtenáře o oficiálních důvodech SSSR pro poskytování rozvojové pomoci, ale chceme je pouze prezentovat jako ukázkou toho, jak je generována legitimita rozvojové spolupráce. SSSR je pro to velmi vhodným příkladem. Samotný SSSR je ukázkou toho, jak zásadní je úspěšně konstruovat a prosazovat vlastní verzi historie, současnosti i budoucnosti. Právě ve jménu „světlych zítřků“, budování spravedlivé společnosti a vymýcení nerovnosti a bídy existoval sám Sovětský svaz po více než 70 let v nečekaně dlouhém souboji s kapitalistickými velmocemi, a to i přes roky krutovlády, ekonomických neúspěchů a selhání prakticky ve všech oblastech, které dle oficiální ideologie sliboval změnit.

I přesto díky nenapadnutelné morální síle původních neustále oficiálně prezentovaných idejí – spravedlivá společnost, rovnostářská budoucnost, podíl na vlivu a bohatství pro každého, mír, jednota a společenská spolupráce – dokázal přetrvat desetiletí vývoje, který směřoval ke zcela odlišným výsledkům. Tato legitimita, kterou dokázal vytvářet a reprodukovat, navíc fungovala nejen směrem dovnitř,

ale i navenek na mezinárodním poli, kde ještě v roce 1991 vycházely texty analyzující nejpravděpodobnější trendy budoucího vývoje v soupeření SSSR a USA.¹¹ Svou roli jistě sehrál také fakt, že se jednalo o tuhý autoritativní režim s propracovaným systémem cenzury, který znemožňoval kritickou reflexi oficiálních výroků ze strany občanské společnosti, a režim pečlivě utajující statistické údaje a další data, která by umožnila provádět nějakou relevantní analýzu zvenčí.

Právě proto je ale SSSR velmi vhodným příkladem pro analýzu, neboť i čtenář, který není nakloněn konstruktivistickým východiskům nebo s nimi není seznámen, bude číst tento text jako „jejich verzi“ celé problematiky. A to je cílem této kapitoly, ukázat onu sovětskou verzi rozvojového příběhu, která jakkoliv si můžeme myslet, že je smyšlená, přehnaná či nevěrohodná, byla ve své době stejně reálná jako verze západní a jako příběhy používané v současnosti. Díky tomu, že se podařilo (jak si ukážeme v následující kapitole) tento příběh prosadit jako jeden z významných přístupů k rozvoji a svého času působil jako naprosto relevantní alternativa, dokonce Američany obávaná alternativa k přístupům západním, byl tento příběh příběhem velice reálným a ovlivňoval praktické politiky donorů a životy lidí ve „třetím světě“. Tento exkurz by nám proto měl pomoci pochopit, že rozvojová spolupráce spoléhá na příběh, který ji činí legitimní, na ideová východiska, která podpírají vlastní rozvojové politiky a činí je důležitými, přijatelnými a správnými.

Na následujících řádcích proto nehodláme nastínit ideologické kořeny aktivit SSSR ve „třetím světě“ v roli „vysvětlení“. Přesto ale považujeme za nutné je nastínit v roli „mantinelů“. V našem případě i prostředí mocenského soupeření studené války, ideologie či ideje ovlivňují strategie soutěže, které oba aktéři volí, jejich vnímání úspěchu i priority, které si nastavují. Ideové kořeny aktivit SSSR ve „třetím světě“ nám proto poskytnou cenný analytický aparát pro čtení kapitol dalších.

LENIN A STALIN - OTÁZKY SPOLUPRÁCE S OBLASTMI „TŘETÍHO SVĚTA“

Jakkoliv Vladimir Iljič Lenin zemřel na počátku roku 1924, tedy v době, kdy byla drtivá většina světa rozdělena do koloniálních

panství a otázka rozvojové pomoci zemím „třetího světa“ měla být nastolena až o několik desetiletí později, je jeho vliv na postoj SSSR vůči těmto regionům světa naprosto zásadní. To je dáno do velké míry faktem, že Lenin považoval sám sebe za významného ideologa a díky svému postavení v ruských revolučních kruzích a později v SSSR si dokázal vybudovat pozici ideologického otce režimu, ke kterému se odvolávali bez výjimky všichni následující sovětské vůdci jakožto k nejvyšší autoritě. Jak si ukážeme dále, pro Stalina, Chruščova i pro všechny, kdo nastoupili do čela SSSR po nich, se interpretace Leninova díla, myšlenek a vystoupení staly základním legitimizačním nástrojem v ideologickém boji s opozicí. Schopnost prosadit svou interpretaci Leninova učení za platnou patřila mezi naprosto zásadní schopnosti všech, kdo chtěli v sovětském politickém systému uspět.

Chceme-li nyní v krátkosti představit Leninova východiska, musíme začít u jeho postoje ke státu jako takovému. Lenin v souladu se svým soudruhem Trockým byl zastáncem konceptu světové revoluce. Tato revoluce měla vést k vytvoření jednotné socialistické světové společnosti, která již nebude potřebovat dohled (kapitalistického) státu, a tak jejím logickým vyústěním bude odumření státu jako takového. „... podle Marxe za prvé proletariát potřebuje jediné odumírající stát, tj. stát upořádaný tak, aby ihned začal odumírat a nemohl neodumírat.“¹² To je velmi důležitý bod, který nám ukazuje, že Lenin při svém slavném vystoupení o koloniální otázce vycházel ze zcela jiných podmínek, než ve kterých se jeho následovníci na toto vystoupení odvolávali. Až historie měla ukázat, že stát nejen že neodumře, ale dokonce se jako typ organizace společnosti v procesu dekolonizace rozšíří. Lenin v návaznosti na Marxe považoval stát za produkt nesmiřitelných třídních rozporů, který vzniká tam, kde jedna třída utlačuje jinou jako nástroj tohoto útlaku.¹³ V tomto rámci bychom měly interpretovat nejslavnější Leninovo vystoupení, které definovalo mantinely pro přístup SSSR k tomu, co bylo později označeno jako „třetí svět“ – *Teze o národnostních a koloniálních otázkách*.

Lenin tento referát přednesl v roce 1920 na druhém sjezdu *Komunistické internacionály* a objasňuje v něm svůj náhled na otázky kolonialismu a osvobození kolonizovaných národů. S ohledem na rozsah budoucí dekolonizace a rostoucí význam „třetího světa“ ve světové

mocenské rovnováze po vzniku nových států a po ustavení bipolárního uspořádání se referát jeví jako velmi stručný nástin několika základních tezí. To kontrastuje s rozsahem a propracovaností jiných Leninových děl týkajících se z dnešního pohledu mnohem partikulárnějších problémů. To, jak uvidíme dále, umožnilo jeho následovníkům poměrně volně interpretovat jeho postoje ke koloniální otázce a ke „třetímu světu“ jako takovému.

Lenin v tomto referátu pojímá kolonizované národy jako součást tříd utlačovaných světovou buržoazií a označuje je souhrnným termínem „utlačované národy“.¹⁴ Zcela v souladu se svým přesvědčením o nevyhnutelnosti světové revoluce Lenin předestírá obraz jednotného světového proletariátu napříč hranicemi států, který je utlačován podobně „transnacionální“ světovou buržoazií. Přitom Lenin zejména ve spise *Stát a revoluce* důsledně varuje před snahami různých socialistických skupin „smířit“ institut státu a proletariát. Jak jsme naznačily výše, stát je vždy nástrojem útlaku a je nutné, aby po revoluci a přechodné fázi proletářského státu určeného zejména k vymýcení buržoazních přežitků ze společnosti odumřel.¹⁵

Z této pozice Lenin vyzývá k podpoře nejrůznějších hnutí ve „třetím světě“ směřujících k získání nezávislosti a svržení koloniální nadvlády. Za tímto účelem pak dokonce doporučuje: „Komunistická internacionála musí vstoupit do dočasných aliancí s buržoazní demokracií v koloniálních a zaostalých zemích, ale nesmí se s ní spojit a za všech okolností musí obhajovat nezávislost proletářských hnutí, byť se nachází ve zcela zárodečné podobě.“¹⁶ Toto tvrzení, jak si ukážeme dále, bude mít dalekosáhlé důsledky pro praktickou politiku SSSR ve „třetím světě“.

Lenin předestírá následující strategii: i za cenu spojenectví s buržoazními silami v dané zemi bojovat proti kolonialismu, což ve svém důsledku má oslabit koloniální velmoci. Paralelně k tomu je nutné podporovat místní proletariát, aby ve chvíli, kdy vypukne v dané zemi boj o moc, získal vládu a mohl se připojit k mezinárodnímu socialistickému táboru v čele se SSSR a společnými silami bojovat proti kapitalismu a buržoazním státům. Výsledkem tohoto procesu má být světová revoluce, která vyústí v odumření kapitalistických států jako takových. Tato revoluce dle Lenina umožní vznik nového

světového řádu, který již nebude založen na existenci států, ale na spolupráci dělnické třídy. Připomínáme zde opakovaně tento faktor, protože vývoj v mezinárodních vztazích po Leninově smrti tomuto scénáři nenasvědčoval, což postupně vedlo k úpravám sovětské doktríny v průběhu Stalinovy vlády.

Můžeme zřejmě předelat, že sovětská ideologie se v otázkách mezinárodního vývoje postupně smířila s existencí národních států a myšlenka odbourání moderního státu byla odložena do blíže neurčené budoucnosti. Než se podíváme, jak k tomuto ideologickému kotrmelci došlo, musíme krátce zmínit důsledky, které takový ústupek má v rovině konceptualizace státu.

Engels poskytuje ve svém díle jasné vysvětlení, proč by měl stát zaniknout, když tvrdí, že v historické perspektivě byl vždy nástrojem útlaku jedné skupiny jinou. „Starověký stát byl především státem otrokářů pro útlak otroků, stejně jako feudální stát byl nástrojem šlechty k útlaku nevolníků a moderní zastupitelský stát je nástrojem k útlaku dělnictva kapitalisty.“¹⁷ Zároveň ale jeho spolupracovník Karl Marx představuje myšlenku diktatury proletariátu coby přechodové fáze mezi kapitalistickou a komunistickou společností, ve které zůstává stát zachován a s ním jeho represivní charakter.¹⁸

Lenin tuto myšlenku ve *Státu a revoluci* dovedl k praktickému politickému programu, který hluboce ovlivnil budoucnost Sovětského svazu a otevřel cestu Stalinově pojetí role státu. Lenin ve *Státu a revoluci* jasně tvrdí, že „[diktatura proletariátu] v mnohém omezuje svobodu utlačovatelů, vykořisťovatelů, kapitalistů. Ty musíme potlačit, má-li být lidstvo vysvobozeno z námezdního otroctví, jejich odpor je nutno zlomit násilím... Engels to skvěle vystihl v dopise Bebelovi, když napsal, jak si čtenář vzpomíná, že ‚proletariát nepoužívá státu v zájmu svobody, nýbrž aby potlačil své protivníky, a jakmile se bude moci mluvit o svobodě, přestane stát jako takový existovat‘.“¹⁹ Fakticky tak stát pokračuje ve své funkci útlaku jedné třídy jinou, jen nyní ve jménu budoucnosti, ve které ho již nebude potřeba. Tak je dočasně ospravedlněna nejen jeho samotná existence, ale i násilné potlačení, či dokonce eliminace jedné třídy jinou. Funkce státu jako nástroje útlaku tak je v případě státu ve fázi diktatury proletariátu nejen zachována, ale dokonce posílena do předtím nevidaných rozměrů.

Stalin načrtnul již ve svém raném díle základní argument, který nejen že na toto pojetí státu navazuje, ale dokonce umožňuje jeho existenci prodlužovat dlouhodobě. „Je vám, soudruzi, známo, že my jako sovětská federace tvoříme nyní řízením historického osudu předvoj světové revoluce. Je vám známo, že jsme se za svého postupu dostali až k Varšavě, potom jsme však ustoupili a zaujali pozice, které jsme pokládali za nejpevnější. Od této chvíle jsme přešli k Nové hospodářské politice a od této chvíle jsme vzali v úvahu zpomalení tempa mezinárodního revolučního hnutí, od této chvíle nebyla naše politika již politikou útočnou, nýbrž obrannou.“²⁰ Obrana revoluce před nepřáteli vnitřními i vnějšími se stala základním argumentem pro přetrvání a neustálé utužování sovětského státu.

Tento argument snadno vedl k přehodnocení perspektiv světové revoluce a přijetí mezinárodního systému složeného ze států. Tyto státy pak je možné dělit na státy spřátelené, tedy ovládané vládou podobnou té sovětské, či nepřátelské, tedy sympatizující se Západem. Tento přerod je klíčový pro interpretaci sovětských politik vůči zemím „třetího světa“, kde SSSR sice nerezignoval na šíření světové revoluce, ale manévroval i mezi státy „v imperialistickém područí“ ve snaze získat co nejvíce spřátelených, či nějak zavázaných spojenců a omezovat tak vliv západních mocností v těchto oblastech (viz čtvrtá kapitola). Z ideologického hlediska bylo nyní soupeření se státy západního bloku v dekolonizovaných oblastech nejen otázkou mocenské rovnováhy, ale rovněž otázkou bezpečnosti samotného SSSR obklopeného nepřáteli.

Stalin vnesl do ideologického zdůvodňování sovětské politiky vůči kolonizovaným zemím další prvek, který se v sovětském chování vůči zemím „třetího světa“ usídlil natrvalo. V pojednání *O Číně* čteme: „Revoluce v imperialistických zemích ... je něco zcela jiného než revoluce v koloniálních a závislých zemích, kde ujařmení imperialismem jiných států je jedním z činitelů revoluce, kde tento útlak nezbytně zasahuje rovněž nacionální buržoasii, kde nacionální buržoasie může v určitém stadiu a na určitou dobu podepřít revoluční hnutí své země proti imperialismu...“²¹

Shrneme-li výše řečené, ospravedlňuje tento odstavec spolupráci s národnostně-osvobozeným hnutím v koloniích bez ohledu na

to, zda propaguje socialistické myšlenky, nebo ne. Slovní spojení „na určitou dobu“ neposkytovalo žádný konkrétní časový rámec pro takovou spolupráci a poskytlo vlastně ideologický blanko šek, který umožňoval SSSR spolupracovat (podobně jako USA) s režimy, se kterými by s ohledem na hodnoty, na kterých měl režim stát, spolupracovat neměl.

Můžeme tedy konstatovat, že rezignace na ideu vývozu revoluce a přechod ke strategii její obrany smířil SSSR nejen se systémem mezinárodních vztahů jakožto systémem států, ale i ospravedlnil angažmá SSSR na straně režimů, které se k socialismu ani formálně nehlásily. Stalo se tak dokonce již před samotným vznikem „třetího světa“ v období, kdy většina světa byla dosud kolonizována.

TEORIE A PRAXE - IDEOLOGICKÉ POZADÍ ROZVOJOVÉ SPOLUPRÁCE SSSR VE DRUHÉ POLOVINĚ 20. STOLETÍ

Sovětský svaz se v oblastech čerstvě dekolonizovaných začal angažovat až v době vlády Nikity Sergejeviče Chruščova. Tedy až v období transformace vládnutí v SSSR od naprosté nadvlády jedné osoby k vládě oligarchie, či chceme-li nomenklatury. Toto vnitropolitické uspořádání již nedovolilo výrazné transformace základních ideologických premis stanovených prvními dvěma vůdci SSSR. Politika SSSR vůči „třetímu světu“ tak vycházela z výše nastíněného konceptu boje proti imperialismu a pátrání po rozvoji tak, jak jej chápeme dnes, je více než problematické.

Ostatně z principu věci vyplývá, že rozvoj jako takový nemohl být nastartován v nesocialistickém prostředí – boj za socialismus jakožto politické zřízení byl vlastně elementárním předpokladem rozvoje a stal se jedním ze základních cílů rozvojové spolupráce Chruščovovy vlády. V prostředí kapitalistických států k „rozvoji“ ve smyslu zlepšení kvality života jednotlivců vlastně nemohlo vůbec dojít. Vítězství v ideologickém soupeření bylo nutnou podmínkou navázání spolupráce, kterou bychom mohly označit za „rozvojovou“. Odtud se odvíjí také charakter rozvojové spolupráce Sovětského svazu, který jako „rozvojovou“ nakonec chápal také vojenskou podporu levicových nebo protiimperiálních hnutí, dodávky zbraní či výcvik vojáků.

V sovětské ideologické logice byla taková pomoc klíčem k nastartování socialistického vývoje a tím k rozvoji společnosti.

Studená válka tak byla založena na „oboustranné obraně“. Sovětský svaz bránil socialismus a revoluci před nepřátelským kapitalismem a USA bránily šíření komunismu ve jménu západní demokracie a kapitalismu. Důsledkem pocitu ohrožení přitom na obou stranách byla snaha udržet či zvrátit na svou stranu mocenskou rovnováhu v systému, a tedy velmi aktivní politika šíření vlastních hodnot. Oboustranná obrana tak vlastně vedla k preventivní oboustranné aktivitě, která utvrzovala druhý tábor v jeho pocitu ohrožení. V případě západního bloku pocit strachu z možného rozšíření komunismu nabyl na intenzitě poté, co na Korejském poloostrově vypukla válka a vítězem občanské války v Číně se stali komunisté. To ve Spojených státech utužilo přesvědčení, že komunistické agresí je třeba se bránit všemi dostupnými prostředky a že k zajištění americké bezpečnosti je třeba využít i rozvojové pomoci. Využívání bilaterálně poskytované rozvojové pomoci vybraným zemím v souladu se zahraničněpolitickými prioritami přetrvávalo v americké politice do současnosti a představuje nedílnou součást americké zahraniční (resp. rozvojové) politiky.

Pokud nahlédneme do Chruščovových pamětí, najdeme nejčastěji zmínky o vztazích s dekolonizovanými zeměmi a koloniemi, které sledují zděděnou linii boje proti imperialismu. Chruščov v reakci na měnící se situaci v mezinárodním systému a postupnou dekolonizaci přesouval těžiště kritické argumentace od nespravedlivé okupace v rámci kolonialismu k nerovnému postavení nově vznikajících zemí ve světové ekonomice.

„Všichni vědí, že ekonomika kolonií a závislých území je v současnosti podřízena ziskům zahraničních monopolů a jejich industrializace je úmyslně zpomalována. Představte si, že tyto státy a území, poté co získaly nezávislost, mohou řádně využívat své přírodní bohatství a pokračovat v industrializaci, a tedy že pro jejich národy začíná lepší život.“²² Odpoutání těchto států od kapitalistického systému mezinárodního obchodu se tak mělo stát nástrojem jejich ekonomického vzestupu.

Praktickým nástrojem tohoto vzestupu mělo být vytvoření společenství socialistických států, v jehož rámci bude probíhat ekonomická